

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA (FAL)

PAPILA RA VUNHARHU (P3)

HUKURI 2018

XILETELO XA MAKOREKETELO

TIMARAKA: 100

Xiletelo xa makoreketelo lexi xi na tipheji ta 13.

RHUBIRIKI: XITSALWANA [50 WA TIMARAKA]**XIYA:**

- Tirhisa rhubiriki minkarhi hinkwayo loko u koreketa xitsalwana xa vutumbuluxi (Papila ra vu3, XIYENGE XA A).
- Timaraka to sukela eka 0 kufikela eka 50 ti avanyisiwile hi tinhlamuselo ta 5 ta vuswikoti.
- Eka swilaveko swa Vundzeni, Ririmi na Xitayili, nhlamuselo yin'wana na yin'wana ya vuswikoti eka leta ntlhanu yi avanyisiwile hi swiyimo swimbirhi: xa le henhla na xa le hansi xikan'we na maavelo lawa ya tirhisiwaka ya timaraka.
- Xivumbeko a xi khumbeki hi ku aviwa ka xiyimo xa le henhla na xa le hansi.

RHUBIRIKI YA MAAVELO YA TIMARAKA EKA MAKOREKETELO YA XITSALWANA EKA RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA [TIMARAKA TA 50]

Swiyenge		Vuswikoti byo hlawuleka	Vuswikoti bya le henhla	Vuswikoti byo amukeleka	Vuswikoti bya madyondza	Vuswikoti byo ka byi nga fikelelangi
VUNDZENI & MAKUNGUHATELO (Mahlamulelo na miehleketo) Maveketelelo ya miehleketo eka makunguhatelelo Ndzemuko wa xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu	Xiyimo xa le henhla	28–30	22–24	16–18	10–12	4–6
		-Mahlamulelo yo hlawuleka/lama tlhonthaka miehleketo na ku hundzisa eka leswi languteriweke -Miehleketo ya vutlhari, leyi tlhonthaka miehleketo naswona leyi vupfeke -Mahungu ya veketeriwe hi ndlela yo hlawuleka naswona ku na nkhlulukelano (nhlangano) ku katsa manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo	-Mahlamulelo lama vumbiweke kahle swinene -Miehleketo leyi faneleke no tsakisa naswona yi kombisa vumbhoni byo va yi vupfile -Mahungu ya veketeriwe kahle swinene naswona ku na nkhlulukelano (nhlangano) eka manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo	-Mahlamulelo lama amukelekaka -Miehleketo leyi nga na nkhlulukelano na ku khorwisa -Mahungu ya veketeriwe kahle naswona ku na nkhlulukelano (nhlangano) eka manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo	-Mahlamulelo ma na nkhlulukelano kun'wana -Miehleketo a yi twisiseki naswona a yi kombisi vutitumbuluxeri -Ku na vumbhoni byitsongo bya maveketelelo na nkhlulukelano wa mahungu	-Mahlamulelo yo huhulula -Miehleketo yo hlanganahlangana yo ka yi nga kongomisi mhaka -Mahungu yo huhulula no vuyeleriwa -Mahungu a ya veketeriwangi kahle naswona ya hava nkhlulukelano
TIMARAKA TA 30		25–27	19–21	13–15	7–9	0–3
	Xiyimo xa le hansi	-Mahlamulelo ya xiyimo xa le henhla kambe lama nga riki na swihlawulekiso swa xitsalwana xo hlawuleka no tlhonthaka miehleketo -Miehleketo ya vutlhari no vupfa -Mahungu ya veketeriwe hi ndlela ya vutshila naswona ku na nkhlulukelano (nhlangano) eka manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo	-Mahlamulelo lama vumbiweke kahle -Miehleketo leyi faneleke no tsakisa -Mahungu ya veketeriwe kahle naswona ku na nkhlulukelano (nhlangano) eka manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo	-Mahlamulelo lama amukelekaka kambe hungu a ri hlamuseriwangi ri twisiseka swinene -Miehleketo yi na nkhlulukelano lowu eneleke na ku khorwisa -Mahungu ya veketeriwe kahlenyana naswona ku na nkhlulukelanonyana (nhlanganonyana) eka manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo	-Mahlamulelo hakanyingi a hi lama faneleke -Miehleketo yi tala ku va leyi nga hlanganangiki na ku hlanganahlangana -Ku hava vumbhoni lebyi kombisaka maveketelelo lamanene na nkhlulukelano wa mahungu	-A nga kalangi a ringeta ku angula ku ya hi nhlokohaka -Miehleketo hi leyi yi nga fanelangiki naswona a yi fambelani nakatsongo na nhlokohaka -A yi na nkongomo naswona yi pfuvapfuvikele

RHUBIRIKI YA MAAVELO YA TIMARAKA EKA MAKOREKETELO YA XITSALWANA EKA RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA [TIMARAKA TA 50] (ku yisa emahlweni)

Swiyenge		Vuswikoti byo hlawuleka	Vuswikoti bya le henhla	Vuswikoti byo amukeleka	Vuswikoti bya madyondza	Vuswikoti byo ka byi nga fikelelangi
RIRIMI, XITAYILI & VUHLERI Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swa fambelana na xikongomelo, nkucetelo, vundzeni na mahlawulelo ya marito Matirhiselo ya ririmi na swiaki na milawu ya rona, mahikahatelo, ntivoririmi na mapeletelo	Xiyimo xa le henhla	14–15 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swa fambelana swinene na xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu -Vutitshembi eka ku tirhisa ririmi naswona hi ndlela yo hlawuleka no tsakisa -Xi koka rinoko naswona xi na thoni leyinene no tlhavula -Swihoxo swa ntivoririmi na mapeletelo a swi kona. -Xi vumbiwile hi ndlela ya vutshila swinene	11–12 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana kahle na xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu -Ririmi hi leri faneleke naswona thoni leyi tirhisiweke hi leyi faneleke minkarhi hinkwayo -Swihoxo swa ntivoririmi na mapeletelo a swi talangi. -Xi vumbiwile hi ndlela ya vutshila	8–9 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swa fambelana na xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu -Ririmi ri tirhisiwile hi mfanolo ku hlamusela mahungu -Thoni hi leyi faneleke -Ku tirhisiwile ririmi ro kari nga ringanelangi ku tiyisisa vundzeni bya hungu	5–6 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swa fambelanayana na xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu -Matirhiselo ya ririmi i ya xiyimo xa madyondza swinene -Thoni na dikixini hi leswi swi nga faneriki -Ntivoririmi i wa mpimo wa le hansi	0–3 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito a swi fambelani na xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu -Ririmi a ri twisiseki -Ntivoririmi wa mpimo wa le hansi swinene wu endla leswaku mahungu ya nga twisiseki
		TIMARAKA TA 15	Xiyimoxa le hansi	13 -Ririmi i ra xiyimo xa le henhla naswona ri na thoni leyi faneleke no tlhavula -Swihoxo swa ntivoririmi na mapeletelo a swi kona -Xi vumbiwile hi ndlela ya vutshila	10 -Ririmi ri koka miehleketo naswona hakanyingi ra vuyerisa -Thoni hi leyi faneleke na ku vuyerisa -Swihoxo swa ntivoririmi na mapeletelo i switsongo -Xi vumbiwile kahle	7 -Matirhiselo lama faneleke ya ririmi eka minkarhi yin'wana -Hakanyingi thoni hi leyi faneleke kambe ku tirhisiwa ka ririmi leri kayivelaka
XIVUMBEKO Swihlawulekiso swa xitshuriwa Mavumbelo ya tindzimana na swivulwa		5 -Mavumbelo ya nhlokomhaka i ya xiyimo xa le henhla swinene -Vuxokoxoko lebyi hlawulekeke -Swivulwa na tindzimana swi vumbiwile hi ndlela ya xiyimo xa le henhla swinene	4 -Vuxokoxoko byi vumbiwile hi ndlela yo twisiseka -Ku na nkhlukelano -Swivulwa na tindzimana swa twisiseka naswona i swo hambanahambana	3 -Ku vumbiwile vuxokoxoko lebyi faneleke -Swivulwa na tindzimana swi vumbiwile hi ndlela leyinene -Xitsalwana xi sala xa ha twisiseka	2 -Ku na timhakankulunyana leti faneleke -Swivulwa na tindzimana swi na swihoxo -Xitsalwana xa ha twisiseka hambileswi xi nga na swihoxo	0–1 -Ku pfumaleka ka timhakankulu leti lavekaka -Swivulwa na tindzimana swi na swihoxo -Xitsalwana a xi twisiseki
TIMARAKA TA 5 MAAVELO YA TIMARAKA		43–50	33–40	23–30	13–20	0–10

RHUBIRIKI YA MAAVELO YA TIMARAKA EKA MAKOREKETELO YA XITSALWAMBIKO XO LEHA EKA RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA [TIMARAKA TA 30]

Swiyenge	Vuswikoti byo hlawuleka	Vuswikoti bya le henhla	Vuswikoti byo amukeleka	Vuswikoti bya madyondza	Vuswikoti byo ka byi nga fikelelangi
<p>VUNDZENI, MAKUNGUHATELO & XIVUMBEKO</p> <p>Mahlamulelo na miehleketo Maveketelelo ya miehleketo eka makunguhatelelo Xikongomelo, vaamukeri va hungu, swihlawulekiso/milawu ya matirhiselo ya ririmi na mbangu</p> <p>TIMARAKA TA 18</p>	<p>15–18</p> <p>-Mahlamulelo yo hlawuleka na ku hundzisa leswi a swi languteriwile -Miehleketo ya vutlhari na ku vupfa -Vutivi byo enta bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Matsalelo ya kongoma mhaka -Vundzeni na miehleketo swi na nkhlukelano -Nhlamuselo ya vuenti swinene naswona vuxokoxoko hinkwabyo byi seketela nhlokohaka -Xivumbeko lexi faneleke no va na nkhaqato</p>	<p>11–14</p> <p>-Mahlamulelo lamanene lama kombisaka vutivi lebyinene bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Ku na ku kongoma mhaka, a ku na ku huma emhakeni -Vundzeni na miehleketo swi na nkhlukelano, nhlamuselo ya vuenti naswona vuxokoxoko byi seketela nhlokohaka -Xivumbeko lexi faneleke kambe xi ri na swihoxo switsongo swinene</p>	<p>8–10</p> <p>-Mahlamulelo yo ringanela lama kombisaka vutivi bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Mhaka a yi kongomiwi hi ku hetiseka -Ku na ku humanyana emhakeni -Vundzeni na miehleketo swi na nkhlukelano lowu amukelekaka -Ku na vuxokoxoko byin'wana lebyi seketelaka nhlokohaka -Xivumbeko lexi faneleke hi ku angarhela kambe xi ri na swihoxo switsongo</p>	<p>5–7</p> <p>-Mahlamulelo ya madyondza lama kombisaka vutivinyana bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Ku na ku kongomanyana kambe ku na ku pfa ku humiwa emhakeni -A hi minkarhi hinkwayo vundzeni na miehleketo swi khulukelana -Ku na vuxokoxoko byitsongo lebyi seketelaka nhlokohaka -Milawu ya xivumbeko yi tirhisiwe hi ndlela yo ka yi nga twisiseki -Ku na swihoxo swo tala</p>	<p>0–4</p> <p>-Mahlamulelo a ya kombisi vutivi bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Nhlamuselo a yi le rivaleni naswona yi humile swinene emhakeni -Vundzeni na miehleketo swi hava nkhlukelano -Ku na vuxokoxoko byitsongo swinene lebyi seketelaka nhlokohaka -A ku tirhisiwangi milawu ya xivumbeko lexi faneleke</p>
<p>RIRIMI, XITAYILI & VUHLERI</p> <p>Thoni, rhejisitara, xitayili, xikongomelo/nkucetelo, vaamukeri va hungu na mbangu Matirhiselo ya ririmi na milawu ya matirhiselo ya ririmi Mahlawulelo ya marito Mahikahatelelo na mapeletelo</p> <p>TIMARAKA TA 12</p>	<p>10–12</p> <p>-Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana swinene na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Ku na nkhaqato wa ntivoririmi naswona wu vumbiwile hi mfanelo -Swihoxo a swi kona</p>	<p>8–9</p> <p>-Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana swinene na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Hi ku angarhela ku na nkhaqato wa ntivoririmi naswona wu vumbiwile hi mfanelo -Ntivomarito wa kahle swinene -A ku tali ku va na swihoxo</p>	<p>6–7</p> <p>-Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Ku na swihoxonyana swa ririmi -Ku na ntivomarito wo ringanela -Swihoxo a swi onhi nhlamuselo</p>	<p>4–5</p> <p>-Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swo fambelananyana na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Ntivoririmi wo pfumala nkhaqato wu tihela wu va na swihoxo swo hlayanyana -Ntivomarito wa mpimo wa le hansi -Nhlamuselo a yi le rivaleni</p>	<p>0–3</p> <p>-Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito a swi fambelani na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Swihoxo swi tele naswona ku na ku hlanganahlangana ka timhaka -Ntivomarito a wu fambelani na xikongomelo -Nhlamuselo a yi twali nakatsongo</p>
MAAVELO YA TIMARAKA	25–30	19–23	14–17	9–12	0–7

RHUBIRIKI YA MAAVELO YA TIMARAKA EKA MAKOREKETELO YA XITSALWAMBIKO XO KOMA EKA RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA [TIMARAKA TA 20]

Swiyenge	Vuswikoti byo hlawuleka	Vuswikoti bya le henhla	Vuswikoti byo amukeleka	Vuswikoti bya madyondza	Vuswikoti byo ka byi nga fikelelangi
<p>VUNDZENI, MAKUNGUHATELO & XIVUMBEKO</p> <p>Mahlamulelo na miehleketo Maveketelelo ya miehleketo eka makunguhatelelo Swihlawulekiso/Milawu ya matirhiselo ya ririmi na mbangu</p> <p>TIMARAKA TA 12</p>	<p>10–12</p> <p>-Mahlamulelo yo hlawuleka na ku hundzisa leswi a swi languteriwile -Miehleketo ya vutlhari na ku vupfa -Vutivi byo enta bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Matsalelo ya kongoma mhaka -Vundzeni na miehleketo swi na nkhlukulano -Nhlamuselo ya vuenti swinene naswona vuxokoxoko hinkwabyo byi seketela nhlokomhaka -Xivumbeko lexi faneleke no va na nkhaqato</p>	<p>8–9</p> <p>-Mahlamulelo lamanene lama kombisaka vutivi lebyinene bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Ku na ku kongoma mhaka, a ku na ku huma emhakeni -Vundzeni na miehleketo swi na nkhlukulano, nhlamuselo ya vuenti naswona vuxokoxoko byi seketela nhlokomhaka -Xivumbeko lexi faneleke kambe xi ri na swihoxo switsongo swinene</p>	<p>6–7</p> <p>-Mahlamulelo yo ringanela lama kombisaka vutivi bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Mhaka a yi kongomiwi hi ku hetiseka -Ku na ku humanyana emhakeni -Vundzeni na miehleketo swi na nkhlukulano lowu amukelekaka -Ku na vuxokoxoko byin'wana lebyi seketelaka nhlokomhaka -Xivumbeko lexi fanelake hi ku angarhela kambe xi ri na swihoxo switsongo</p>	<p>4–5</p> <p>-Mahlamulelo ya madyondza lama kombisaka vutivinyana bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Ku na ku kongomanyana kambe ku pfa ku humiwayana emhakeni -A hi minkarhi hinkwayo vundzeni na miehleketo swi khulukelanaka -Ku na vuxokoxoko byitsongo lebyi seketelaka nhlokomhaka -Milawu ya xivumbeko yi tirhisiwe hi ndlela yo ka yi nga twisiseki -Ku na swihoxo swo tala</p>	<p>0–3</p> <p>-Mahlamulelo a ya kombisi vutivi bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Nhlamuselo a yi le rivaleni naswona yi humile swinene emhakeni -Vundzeni na miehleketo swi hava nkhlukulano -Ku na vuxokoxoko byitsongo swinene lebyi seketelaka nhlokomhaka -A ku tirhisiwangi milawu ya xivumbeko lexi faneleke</p>
<p>RIRIMI, XITAYILI & VUHLERI</p> <p>Thoni, rhejisitara, xitayili, ntivomarito wu fanele xikongomelo na mbangu Matirhiselo ya ririmi na milawu ya matirhiselo ya ririmi Mahlawulelo ya marito Mahikahatelelo na mapeletelelo</p> <p>TIMARAKA TA 8</p>	<p>7–8</p> <p>-Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana swinene na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Ku na nkhaqato wa ntivoririmi naswona wu vumbiwile hi mfanelo -Swihoxo a swi kona</p>	<p>5–6</p> <p>-Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana swinene na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Hi ku angarhela ku na nkhaqato wa ntivoririmi naswona wu vumbiwile hi mfanelo -Ntivomarito wa kahle swinene -A ku tali ku va na swihoxo</p>	<p>4</p> <p>-Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Ku na swihoxonyana swa ririmi -Ku na ntivomarito wo ringanela -Swihoxo a swi onhi nhlamuselo</p>	<p>3</p> <p>-Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swo fambelananyana na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Ntivoririmi wo pfumala nkhaqato wu tlhela wu va na swihoxo swo hlayanyana -Ntivomarito wa mpimo wa le hanshi -Nhlamuselo a yi le rivaleni</p>	<p>0–2</p> <p>-Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito a swi fambelani na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Swihoxo swi tele naswona ku na ku hlanganahlangana ka timhaka -Ntivomarito a wu fambelani na xikongomelo -Nhlamuselo a yi twali nakatsongo</p>
<p>MAAVELO YA TIMARAKA</p>	<p>17–20</p>	<p>13–15</p>	<p>10–11</p>	<p>7–8</p>	<p>0–5</p>

MAAVELO YA TIMARAKA		
XIYENGE XA A: <u>XITSALWANA</u>: TIMARAKA TA		50
VUNDZENI NA MAKUNGUHATELO	(VM):	30
RIRIMI, XITAYILI NA VUHLERI	(RXV):	15
XIVUMBEKO	(X):	<u>05</u>
NTSENGO		<u>50</u>
XIYENGE XA B: <u>XITSALWAMBIKO XO LEHA</u>: TIMARAKA TA		30
VUNDZENI, MAKUNGUHATELO NA XIVUMBEKO	(VMX):	18
RIRIMI, XITAYILI NA VUHLERI	(RXV):	<u>12</u>
NTSENGO		<u>30</u>
XIYENGE XA C: <u>XITSALWAMBIKO XO KOMA</u>: TIMARAKA TA		20
VUNDZENI, MAKUNGUHATELO NA XIVUMBEKO	(VMX):	12
RIRIMI, XITAYILI NA VUHLERI	(RXV):	<u>08</u>
NTSENGO		<u>20</u>

MIMFUNGHO YA MAKOREKETELO	
MFUNGHO	NHLAMUSELO
–	Nkhwati/Ntila ehansi ka xihoxo xin'wana na xin'wana xa mapeletelo.
ll	Etlhelo ra xinene eka swivulwa leswi nga twisisekiki.
=	Etlhelo ra xinene loko mukamberiwa a nga avangi xitshuriwa xa yena hi tindzimana.
m	Ku kombisa mbuyelelo wa timhaka kumbe marito.
↓	A nga fikangi emakumu ka pheji.
↑	A a fanele a sungurile ehenhla ka mintila leyi a nga yi tlula.
←	A a fanele a sungurile eku sunguleni ka ntila eximatsini.
→	A nga fikangi emakumu ka ntila eka tlhelo ra xinene.
/	Loko a hlanganisile marito.
⌋	Loko a hambanisile marito.

SWILETELO SWA MAKOREKETELO

XIYENGE XA A: SWITSHURIWA SWA XITSALWANA

XIVUTISO XA 1

VADYONDZI VA NGA TSALA SWIN'WANA SWA LESWI LANDZELAKA:

1.1 Nhlawulo wa mimfumo ya miganga lowu veke kona. Rungula hi ta nhlawulo lowu.

Xitsalwana xa muxaka lowu i xa ndzungulo.

Mukamberiwa u languteriwa ku rungula leswi nhlawulo wu fambiseke xiswona.

Xitsalwana xa ndzungulo xi hlamusela xitori kumbe mhaka leyi humeleleke eka nkarhi lowu nga hundza.

Mukamberiwa a nga ha katsa na leswi landzelaka:

- Migingiriko yo lulamisela nhlawulo.
- Siku na ndhawa laha nhlawulo wu khomeriweke kona.
- Maxelo ya siku.
- Migingiriko ya vahlawurisi (IEC).
- Migingiriko ya vahlawuri.
- Migingiriko ya minhlangano ya tipolitiki.
- Migingiriko ya maphorisa na masocha.
- Mbuyelo wa nhlawulo.

(Amukela na tin'wana tinhlamulo leti fambelanaka na nhlokomhaka.)

[50]

1.2 Vukorhokeri bya maphorisa ya Afrika-Dzonga byi le hansi swinene. Pfumela kumbe u kaneta mhaka leyi.

Xitsalwana xa muxaka lowu i xa mavonelo.

Mukamberiwa u languteriwa ku nyika mavonelo ya yena a pfumela kumbe a kaneta leswaku vukorhokeri bya maphorisa ya Afrika-Dzonga byi le hansi swinene.

Mukamberiwa a nga ha katsa na leswi landzelaka:

Ku pfumela

- Maphorisa man'wana ya wela eka mintlawa ya swigevenga.
- Van'wana va tirhisa mimovha ya mfumo hi ndlela yo ka yi nga fanelangi.
- Va amukela mali ku dlaya vumbhoni.
- Va amukela mali ni ku xanisa vahlampfa.
- A va yingiseli milandzu leyi taka ku mangariweni.
- Va kandziyela milandzu leyi mangariweke.
- Van'wana va nyika mapapila yo nyika vumbhoni byo kanganyisa.

Ku kaneta

- Va hlayisa tiko.
- Va khoma swigevenga.
- Va tirhisana na miganga eka timhaka ta vuhlayiseki.
- Va pfunetana na maphorisa ya le magondzweni.
- Va sirhelela tinhundzu ta tiko.

- Va swi kota ku nyika papila ra vusirheleri.
  - Va nyika mapapila yo tiyisisa vumbhoni.
- (Amukela na tin'wana tinhlamulo leti fambelanaka na nhlokomhaka.)

[50]

1.3 **Kanela hi vunene na vubihi bya matirhiselo ya tiselulafoni.**

Xitsalwana xa muxaka lowu i xa nkanelo.

Mukamberiwa u languteriwa ku kombisa vunene na vubihi bya matirhiselo ya tiselulafoni.

Mukamberiwa a nga ha katsa na leswi landzelaka:

Vunene:

- Yi tirha ku endla vuhlanganisi na vanhu lava va nga ekule.
- Vanhu va kota ku tumbuluxa vuxaka.
- Yi rhumela mahungu eka vanghana, vathori, maxaka na van'wana na van'wana.
- Yi tirha ku teka swifaniso.
- Yi nga pfuneta ku endla vunavetisi.
- Yi nga tirha ku fonela timhaka ta xihatla.
- Yi kota ku hlanganisa vanhu na tibangi.
- Yi nga tirha tani hi khomphyuta.
- U nga kota ku endla vulavisisi.
- U nga kota ku vulavula na munhu mi karhi mi vonana.

Vubihi

- Van'wana vanhu va yi tirhisa ku yivela vanhu mali.
  - Yi hangalasa mahungu na swifaniso leswi solaka van'wana.
  - Yi nga tirhisiwa ku hleva na ku hembela van'wana vanhu.
  - Yi tirhisiwa ku kunguhata vukhamba.
  - Yi nga tirhisiwa ku faya miti ya vanhu.
  - Yi pfuneta ku endla vukanganyisi.
  - Yi nga pfuneta ku nyika vumbhoni byo hembra.
  - Yi pfuneta ku endla vunavetisi byo kanganyisa.
  - Yi vanga tinghozi loko munhu a yi tirhisa a ri eku chayeleni.
- (Amukela na tin'wana tinhlamulo leti fambelanaka na nhlokomhaka.)

[50]

1.4 **Ku endla swilo hi xihatla swi tluriwa hi ku swi endla hi vukheta.**

Xitsalwana xa muxaka lowu i xa nhlamuselo.

Mukamberiwa u languteriwa ku hlamusela leswaku ku endla swilo hi xihatla swi tluriwa hi ku swi endla hi vukheta.

Mukamberiwa a nga ha katsa na leswi landzelaka:

- Leswi ku endla swilo hi xihatla na ku endla swilo hi vukheta swi vulaka swona.
- Maendlelo ya swilo hi xihatla.
- Switandzhaku swa maendlelo ya swilo hi xihatla.
- Maendlelo ya swilo hi vukheta.
- Switandzhaku swa maendlelo ya swilo hi vukheta.

- Ku vuyeriwa loku nga kona eka maendlelo ya swilo hi vukheta.
  - Ku tiyisisa nhlokomhaka hi ku pfuniwa hi leswi kombisiweke eka maendlelo lamambirhi.
  - Dyondzo leyi a yi kumeke hi maendlelo lamambirhi.
- (Amukela na tin'wana tinhlamulo leti fambelanaka na nhlokomhaka.)

[50]

1.5 **Eswikolweni masiku lawa ku tele tinyimpi exikarhi ka vadyondzi.
Xana ku nga endliwa yini ku herisa tinyimpi leti?**

Xitsalwana xa muxaka lowu i xa nhlamuselo.

Mukamberiwa u languteriwa ku hlamusela leswi xiyimo xi nga xiswona eswikolweni mayelana na tinyimpi exikarhi ka vadyondzi na leswaku ku nga endliwa yini ku herisa mhaka leyi.

Mukamberiwa a nga ha katsa na leswi landzelaka:

- Swivangelo swa tinyimpi na rimbewu leri talaka ku lwa.
  - Matlhari/switlhavatlhavana leswi vadyondzi va talaka ku ta na swona eswikolweni na switandzhaku swa kona.
  - Ku sechiwa ka swidlayi na swidzidziharisi eka vadyondzi.
  - Ku hoxa xandla hi vatswari.
  - Ku hoxa xandla hi vadyondzisi va xikolo hi ku va vitanela vanhu va ta va khutaza.
  - Mpfuno wa vukorhokeri bya tisojaliweka.
  - Ku tirhisana ka swikolo na vaNdzawulo ya Vululami.
  - Ku pfuxeleriwa ka mintlangu eswikolweni.
- (Amukela na tin'wana tinhlamulo leti fambelanaka na nhlokomhaka.)

[50]

1.6 **Vumundzuku bya mina.**

Xitsalwana xa muxaka lowu i xa mianakanyo.

Mukamberiwa u languteriwa ku hlamusela leswi a navelaka ku vona vumundzuku bya yena byi va xiswona na leswi a kunguhataka ku swi endla ku fikelela ku navela loku.

Mukamberiwa a nga ha katsa na leswi landzelaka:

- Ntirhovutomi lowu a navelaka ku dyondzela wona.
- Leswi endlaka a navela ku dyondzela ntirho wa kona.
- Migingiriko ya ntirho wa kona.
- Ndyangu lowu a navelaka ku va na wona.
- Matikhomelo lama a lavaka leswaku ndyangu lowu wu va na wona.
- Matirhiselo ya yena ya mali.
- Leswi a swi endlaka ku fikelela ku navela ka yena.

[50]

- 1.7 1.7.1 Mukamberiwa u ta tsala hi leswi a xi vonisaka xiswona xifaniso. Mukamberiwa a nga ha rungula/hlamusela/kanela/nyika vonelo/ mianakanyo ya yena.

Mukamberiwa u ta nyika nhlokomhaka leyi faneleke.
Mukamberiwa a nga ha katsa na leswi landzelaka eka xitsalwana xa yena:

- Matirhiselo ya thekinoloji.
  - Xiyimo xa vanhu lava va nga exifanisweni.
  - Ku pfunana hi miehleketo.
  - Ku hanyisana ka vanhu va tinxaka to hambana.
  - Vanhu va rimbewu ro hambana va swi kota ku tirha swin'we.
  - Mbuyelo wa ku tirha swin'we na vanhu van'wana.
  - Migingiriko ya swirho swa ntlawa.
  - Mavonelo ya mukamberiwa ehenhla ka xifaniso.
- (Amukela na tin'wana tinhlamulo leti fambelanaka na xifaniso.)

[50]

- 1.7.2 Mukamberiwa u ta tsala hi leswi a xi vonisaka xiswona xifaniso. Mukamberiwa a nga ha rungula/hlamusela/kanela/nyika vonelo/ mianakanyo ya yena.

Mukamberiwa u ta nyika nhlokomhaka leyi faneleke.

Mukamberiwa a nga ha katsa na leswi landzelaka eka xitsalwana xa yena:

- Ntirho wa vuphorisa.
  - Xikongomelo xa maphorisa eka ku lawula ntshungu.
  - Leswi maphorisa va pfumeleriwaka ku swi endla ku lawula ntshungu lowu kombisaka ku vilela.
  - Leswi maphorisa va nga pfumeleriwiki ku swi endla loko va fanele ku lawula ntshungu lowu kombisaka ku vilela.
  - Matikhomelo ya ntshungu emahlweni ka maphorisa.
  - Switandzhaku swa matikhomelo yo biha ya maphorisa.
  - Switandzhaku swa matikhomelo yo biha ya ntshungu.
- (Amukela na tin'wana tinhlamulo leti fambelanaka na xifaniso.)

[50]

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 50

XIYENGE XA B: SWITSHURIWA SWA XITSALWAMBIKO XO LEHA

XIVUTISO XA 2

XIVUMBEKO XI FANELE XI KOMBISA LESWI LANDZELAKA:

2.1 PAPILA RA MAFUNDZA

Mukamberiwa u languteriwa ku tsalela mudyondzisi wa yena wa Xitsonga papila a n'wi khensa ku va a n'wi pfunile leswaku a xi dyondza a tlhela a xi pasa hi xiyimo xa le henhla.

Mukamberiwa a nga ha katsa na leswi landzelaka:

- Tiadirese timbirhi.
- Adirese ya mutsari yi le ka tlhelo ra xinene ehenhla. Siku ri tsariwa ehansi ka adirese ya mutsari naswona ku tsariwa siku hi ku tirhisa nomboro, ku landzela n'hweti leyi tsariwaka hi marito, ku hetelela lembe hi ku tirhisa tinomboro.
- Adirese ya muamukeri yi tsariwa eximatsini ehansi ka adirese ya mutsari.
- Eka tlhelo lera ximatsi ku rhangwa ku tsariwa xiyimo xa muamukeri.
- Endzhaku ka ku tsala adirese ya muamukeri ku landzela xiloso.
- Endzhaku ka xiloso ku landzela nhlokomhaka.
- Leswi mudyondzisi wa vona a n'wi pfuniseke xiswona.
- Timaraka leti a ti kumeke.
- Nkuncetelo wa mapaselo eka ku nyikiwa basari.
- Ku songa.
- Nsariso.

[30]

2.2 MATIMU YA MUFI

Mukamberiwa u languteriwa ku tsala matimu ya munhu loyi a tivekaka ngopfu endhawini ya ka vona loyi a nga lova eka nghozi ya movha.

Mukamberiwa a nga ha katsa na leswi landzelaka:

- Mavito ya mufi hi xitalo.
- Siku na ndhawu ya ku velekiwa.
- Mavito ya vatswari va mufi.
- Leswaku a a ri n'wana wa vungani.
- Tidyondzo ta yena.
- Leswinene leswi a swi endleke loko a ha hanya.
- Leswi koxeke rifu rakwe.
- Siku leri a hundzeke hi rona emisaveni.
- Lava a va siyeke.
- Ku n'wi phata.

[30]

2.3 NHLUTO

Mukamberiwa u languteriwa ku tsala nhluto wa ntlangu wa bolo ya milenge lowu a wu voneke exikarhi ka swipano swimbirhi.

Mukamberiwa a nga ha katsa na leswi landzelaka:

- Nhlokomhaka.
- Mavito ya swipano.
- Siku, ndhawu na nkarhi wa ntlangu.
- Matlangelo ya swipano.
- Vatlangi vo hlawuleka.
- Matirhelo ya n'watipempe.
- Swibumabumelo.

[30]

2.4 INTHAVHIYU

Mukamberiwa u languteriwa ku tsala inthavhiyu exikarhi ka muhaxi wa rhadiyo na xiyimbeleri xa ndhuma.

Mukamberiwa a nga ha katsa na leswi landzelaka:

- Ndhawu, siku na nkarhi laha inthavhiyu yi humelalaka kona.
- Ku thya swimunhuhatwa mavito.
- Ku xewetana.
- Swivutiso leswi muhaxi a swi vutisaka xiyimbeleri.
- Tinhlamulo leti xiyimbeleri xi ti nyikaka.
- Ku songa.

[30]

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 30

XIYENGE XA C: SWITSHURIWA SWA XITSALWAMBIKO XO KOMA

XIVUTISO XA 3

XIVUMBeko XI FANELE XI KOMBISA LESWI LANDZELAKA:

3.1 PHOSITARA

Mukamberiwa u languteriwa ku tsala phositara yo tivisa vaaki va ndhawu ya ka vona hi ku ta ka Holobye wa swa mati ku ta va lemukisa hi timhaka ta ku hlayisa mati.

Mukamberiwa a nga ha katsa na leswi landzelaka:

- Nhlokomhaka.
- Ndhawu, siku na nkarhi lowu Holobye a nga ta vulavula hi wona.
- Xikongomelo xa ku ta ka Holobye.
- Vanhu lava rhambiwaka.
- Swihungasi na swakudya.
- Swivulavuri swa siku.

[20]

3.2 POSIKARATA

Mukamberiwa u languteriwa ku tsalela munghana wa yena posikarata a n'wi hoyozela eka ku va a hlurile eka mphikizano wo karhi.

Mukamberiwa a nga ha katsa na leswi landzelaka:

- Adirese ya mutsari na ya mutsaleriwa.
- Xikongomelo xa ku tsala posikarata.
- Hungu ro hoyozela.
- Ku songa.
- Nsariso.

[20]

3.3 SWILERISO

Mukamberiwa u languteriwa ku tsala swileriso leswi swi faneleke ku landzeleriwa ephakini ya vuhungaselo.

Mukamberiwa a nga ha katsa na leswi landzelaka:

- Mabodhlela a ya laveki.
- Swipyopyi a swi ngheni.
- Tinyimpi a ti laveki.
- Thyaka ri fanele ku cheriwa eka swichelathyaka.
- Switirhisiwa swi fanele ku tirhisiwa hi ndlela ya vutihlamuleri.
- Swihambukelo swi fanele ku siyiwa swi basile.
- Tipompi ta mati ti fanele ku pfariwa kahle endzhaku ko tirhisiwa.

[20]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 20
NTSENGO WA TIMARAKA: 100